

Edukační karta: (Ne)plodnost v kontextu duchovních potřeb člověka

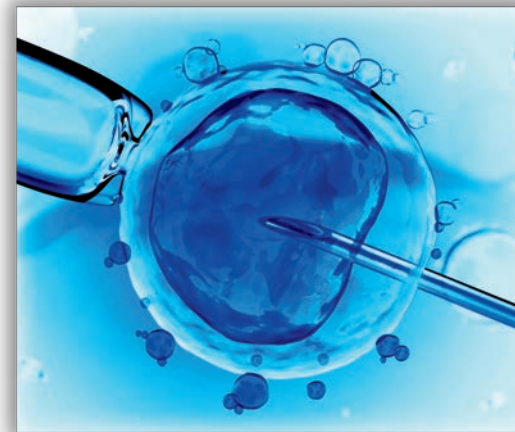
V úvodu je nezbytné vysvětlit několik základních pojmů, aby bylo zcela jasné, co je to:

- plodnost (fertilita) / porodnost (natalita);
- neplodnost (sterilita / infertilita);
- duchovnost (spiritualita);
- zbožnost (religiozita), víra a náboženství;
- osobní, životní pohoda (well-being);

a pak, samozřejmě, objasnit, jak spolu tyto pojmy vzájemně souvisejí. Cizích pojmů zde uvedeme více, avšak tyto považujeme ve vztahu k našemu tématu za klíčové.

- V odborném (demografickém) slovníku plodnost neboli fertilita vyjadřuje průměrný počet potomků na jednu ženu. Není to totéž jako porodnost (natalita), což je ve skutečnosti číslo, které udává počet narozených dětí u určité skupiny žen za určité období. Aby populace nevymřela, je potřeba dosáhnout minimálně hodnoty 2,1 na jednu ženu.
- V běžné komunikaci se plodnost považuje za schopnost ženy / muže zplodit potomka, samozřejmě z vlastních pohlavních buněk (je tady totiž také možnost mít dítě z vajíčka nebo spermie dárce, případně z obou darovaných gamet – pohlavních buněk).
- Opakem plodnosti je tedy neplodnost (sterilita nebo také infertilita). Z lékařského hlediska je neplodnost považována za nemoc, a to jak u ženy, tak u muže, přičemž příčin neplodnosti je celá řada. Jednou z nich je i věk.
- U ženy můžeme o neplodnosti ve smyslu nemoci mluvit tehdy, jestliže je žena z hlediska věku v plodném období. Běžně také mluvíme o tzv. fertilním věku. Je to období od puberty do tzv. menopauzy, kdy žena může (v případě plného zdraví) normálně otěhotnět. Jinými slovy, před tímto obdobím je dívka přirozeně neplodná. Stejně tak je přirozeně neplodná žena staršího věku, u níž již došlo k vyhasnutí funkce vaječníků (ovárií). Určit přesnou věkovou hranici fertilního období však není možné, je to poměrně individuální. Můžeme určit jen přibližnou hranici. Z hlediska demografického se za fertilní věk považuje věk 15–49 let. 49. rok je také zákonem daná věková hranice pro možnost provést u ženy tzv. umělé oplodnění.

Edukační karta: (Ne)plodnost v kontextu duchovních potřeb člověka

- Metod tzv. umělého oplodnění je více, a není cílem této edukační karty se přímo tímto zabývat. Je ale potřeba si uvědomit, že s věkem schopnost ženy otěhotnět významně klesá, a to již po 35. roce věku. Čím je žena starší, tím je méně pravděpodobné přirozené početí.
- Muži jsou přirozeně plodní od období puberty, kdy se jim již tvoří spermie. Nedochází u nich však k vyhasínání funkce pohlavních žláz – varlat (testes), tak jako je tomu u žen, nicméně i u nich s věkem plodnost přirozeně více či méně klesá.
- U mladých lidí je přirozený spíše strach z nechtěného otěhotnění, který může být různě intenzivní, a velmi silný např. v období, kdy je zde skutečně vážná obava z toho, že je dívka či mladá žena opravdu těhotná (při výpadku již pravidelné menstruace). V současné době je však díky metodě hormonální antikoncepce, která je alternativou pro většinu dívek a žen, riziko nechtěného těhotenství skutečně minimální. Pokud k nechtěnému otěhotnění přesto dojde, záleží na individuálním hodnotovém systému a také vlastní psychické odolnosti. Podle toho pak dívka / žena reaguje, jak v oblasti emoční (zažívá emoce různé kvality a také intenzity), tak behaviorální (tj. v rovině vlastního chování – ve výsledku si dítě nechá nebo jde na miniinterupci či interrupci).
- Nabízí se však i druhá možnost, tj. že je zde velká touha po dítěti, a že se tuto potřebu nedaří delší dobu naplnit. Pokud se páru přes veškeré úsilí přirozené početí dítěte nedaří, a v tomto svém úsilí nejsou úspěšní ani po 1 roce, je již možno stanovit diagnózu neplodnosti. Většina párů, které se o dítě delší dobu neúspěšně snaží, prožívá pocity smutku, někdy i beznaděje, které se často střídají s opačnými pocity, když partneři znovu začnou věřit v optimistický konec, tj. těhotenství, když z různých důvodů sílí optimismus ve smyslu naděje, že by se těhotenství nyní již skutečně mohlo podařit. Velmi silně bývají tyto (pozitivní i negativní) pocity prožívány páry, které se léčí na některé z klinik IVF („in vitro fertilizace“, tj. oplodnění mimo organismus ženy[1]). Velmi často k oplodnění nedochází po prvním pokusu, ale mnohdy až po několika pokusech. Jsou, samozřejmě, ale i páry, kterým se to nedaří velmi dlouho, nebo se jim to dokonce nepodaří, přes veškerou léčbu, nikdy.

[1] Běžně se říká „ze zkumavky“, ačkoli se nejedná o zkumavku, v níž k oplození dochází, ale o Petriho misku.

Edukační karta: (Ne)plodnost v kontextu duchovních potřeb člověka

- To vše nechává velmi silnou stopu v psychice, bývají zde velmi intenzivní negativní emoce, někteří jedinci, často ženy, popisují až emoční tíseň, která je pro ně velmi nepříjemná a stresující. Je to duševní stav, kdy se člověk negativními emocemi cítí až paralyzován. Viz také duchovní tíseň, popsána níže. Samozřejmě, tyto negativní emoce se různě proměňují a také bývají různě intenzivní.
- S návalem negativních myšlenek a emocí se musí poprat také ženy, které se vytouženého těhotenství dočkaly, avšak poté došlo k samovolnému potratu. Tento stav bývá popisován jako velká „ztráta“. Ve skutečnosti je zde velká propast mezi biomedicínským a psychosociálním pojetím. V lékařské terminologii se jednalo „jen“ o zárodek (embryo) nebo plod (fetus), pro ženu (pár) to však již bylo dítě, na které se intenzivně těšili, které již v období před narozením milovali. Naprostou citovou a duchovní paralýzu způsobuje tzv. perinatální ztráta, tj. porod mrtvého dítěte či úmrtí novorozence či kojence. Je prakticky nemožné vcítit se do prožitků a pocitů matky (i otce), kteří něčím takovým prošli.
- Adaptační strategie každého jedince, které jsou přirozenou reakcí na stresovou zátěž, označujeme jako strategie copingové. Pomáhají nám zvládnout zátěž, kterou prožíváme jak v oblasti duševní (psychické), tak duchovní (spirituální). Tyto dvě složky osobnosti jsou, samozřejmě, velmi úzce propojeny, a to do té míry, že jedna zásadním způsobem ovlivňuje druhou, a to v pozitivním, i negativním slova smyslu. Pokud nás tedy ovládají negativní myšlenky a pocity, „utíkáme“ do svého duchovního světa, v němž často nacházíme úlevu. Někdo medituje, jiný se modlí, čte náboženské texty, rozmlouvá s duchovním apod.

Pedagogická
fakulta

MINISTERSTVO ZDRAVOTNICTVÍ
ČESKÉ REPUBLIKY

FAKULTNÍ NEMOCNICE
OLOMOUC

Tato edukační karta vznikla za finanční podpory Ministerstva zdravotnictví ČR (projekt 33/22/PPZ In Time 2 – zodpovědně, erudovaně, plánovaně a připraveně k rodičovství).

Edukační karta: (Ne)plodnost v kontextu duchovních potřeb člověka

Někteří z nás mohou využívat i různé doporučené psychologické strategie pro zvládání stresových situací.

Z českých autorů se jimi zabývá např. autor Křivohlavý (2002), který je sice primárně vztahuje k nemoci a utrpení, nicméně jde o strategie, které mají obecnou platnost, tedy dají se uplatnit i v jiných náročných životních situacích, např. v případě nechtěného těhotenství nebo naopak neplodnosti, opakovaných neúspěchů o těhotenství, neúspěšné léčby metodami tzv. umělého oplodnění apod. V této souvislosti píše o vyhýbání se těžkostem („avoidant style“) a stavění se na odpor těžkostem („confrontative or vigilant style“). Velmi ozdravná je v tomto smyslu tzv. katarze, tedy snaha ústně sdělit druhým lidem, čím jsme prošli, co prožíváme ... To řadě lidem přináší úlevu.

Podle Blažka a Olmerové (1985) ke způsobům, jak zvládat životní těžkosti, patří:

1. tzv. autismus – vnitřní emigrace, kdy se člověk „stáhne do sebe“ a v nitru si vytvoří jakýsi náhradní svět, do nějž se uzavře;
2. tzv. robinzonovství – kdy se člověk pustí do boje o „existenciální přežití“, konfrontuje se se sebou samým i se smyslem života, doslova jako s nepřítelem;
3. tzv. kompenzace – člověk volí náhradní cíl, aby znovu dosáhl klidu a stabilizace rozbouřeného nitra;
4. tzv. překompenzování ztráty – jedinec se vrhne do náhradních aktivit nebyvalou měrou, s obrovskou vervou;
5. dobrovolné podstupování rizika a utrpení – jedinec se dobrovolně vystavuje rizikům a těžkostem, v naději, že to mu pomůže zlepšit jeho stav. Může např. dobrovolně podstoupit riskantní lékařský zákrok, ale také vrhnout se do riskantních pohybových aktivit apod.
6. směna – člověk má tendence směňovat „něco za něco“, např. pomáhat druhým lidem, a to mu přináší úlevu, morální či duchovní hodnoty, které pro něj mají cenu;
7. dialog – otevírání se druhému člověku v důvěře a naději, že toho nebude zneužívat, a že to ve výsledku pomůže oběma, nicméně jde o nezištnou pomoc, člověk pomáhá, protože pomáhat chce. Příkladem by mohlo být i sdružování se lidí s podobným osudem v různých komunitách, virtuálních skupinách apod. (citováno a upraveno podle Křivohlavého, 2002, s. 100-102)

Ve stresových životních situacích, které byly výše popsány, jedinci tím spíše utíkají do svého duchovního světa, tj. transcendentna, tedy sféry, která je vědeckým způsobem velmi obtížně uchopitelná, nedá se vnímat běžnými smysly, je to něco, co nás přesahuje. Jde o duchovnost nebo také spiritualitu.

Co tyto pojmy ve skutečnosti znamenají?

Spiritualitu je možno chápat jako jakousi životní cestu, hledání životních hodnot pravdy, etiky[1], smyslu a cíle života, vedoucí k životní moudrosti a způsobu lidského bytí v souladu s určitými vyššími („vesmírnými“) zákonitostmi. Běžně se pojmy duchovnost (spiritualita) zaměňují s pojmy víra a náboženství, ačkoli mají poněkud odlišný význam.

Spiritualitu můžeme vyjádřit dvojdimenzionálně:

- v dimenzi vertikální jako vztah s transcendentem, tj. Bohem nebo jinou nejvyšší mocí řídící lidský život;
- v dimenzi horizontální jako vztah jedince k sobě samému, k jiným osobám a k prostředí, ve kterém žije.

Je zde nepřetržitý, prolínající se vztah mezi těmito dvěma dimenzemi. Spirituální potřeby představují prostředek k dosažení tzv. duchovního blaha.

Duchovní blaho je způsob života nebo životní cesta, která se dívá na život a prožívá ho jako užitečný a příjemný, která vyhledává možnosti svobodného výběru život udržujících a obohacujících nabídek, a hluboko se zakořeňuje do duchovních hodnot a náboženské víry člověka (Kánský, 1991).

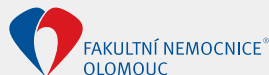
[1] tedy nauky o morálce

Pedagogická
fakulta

MINISTERSTVO ZDRAVOTNICTVÍ
ČESKÉ REPUBLIKY

FAKULTNÍ NEMOCNICE
OLOMOUC

In Time 2

Tato edukační karta vznikla za finanční podpory Ministerstva zdravotnictví ČR (projekt 33/22/PPZ In Time 2 – zodpovědně, erudovaně, plánovaně a připraveně k rodičovství).

Edukační karta: (Ne)plodnost v kontextu duchovních potřeb člověka

Na tomto obrázku je symbol staroslovanské bohyně, která bývá (kromě jiného) spojována s plodností. Bývá označována jako Makoš (Ma-koš či Mokoš) nebo také jako Bohyně Matka či Bohyně Země. Ve staroindoevropštině je to také „Velká Matka“, která porodila svět, a současně Bohyně osudu.

Starověkým symbolem zrození, vzkříšení a obnovy země v mytologii národů světa bylo obilí, které v duchovním slova smyslu symbolizovalo zrození a utvrzení duchovního života v člověku. Nejvyšší hodnotou zde bylo dosažení nemateriálního blaha, duchovní dozrávání a zdokonalování člověka ve smyslu zrození věčného duchovního života již během tohoto „tělesného života“. Původní představa o bohyni, která je ochránkyní naplněných košů coby Matka opravdového štěstí (osvobození) tedy měla úplně jiný význam – byla zde velmi silná vazba právě na nehmotné hodnoty člověka, na duchovní svět, který nás přesahuje.

To je další z mnoha příkladů významu spirituality v životě člověka, příklad jedné z mnoha cest k dosažení duchovní pohody, duchovního blaha.

Pro úplnost je třeba uvést, že i v dnešní postmoderní době se můžeme setkat s pohanskými rituály, které jsou nejen oslavou těchto staroslovanských božstev, ale i duchovním způsobem, jak usilovat o zplodění potomka.

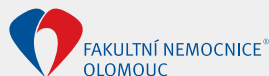
Zdroj: <https://www.bombastus.cz/amulet-slovansky-makos.html>

Pedagogická
fakulta

MINISTERSTVO ZDRAVOTNICTVÍ
ČESKÉ REPUBLIKY

FAKULTNÍ NEMOCNICE
OLOMOUC

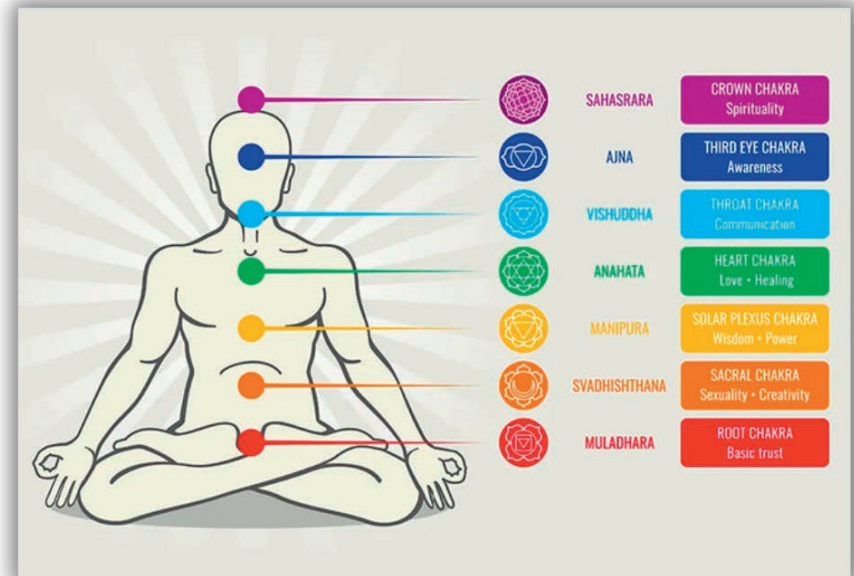

In Time 2

Tato edukační karta vznikla za finanční podpory Ministerstva zdravotnictví ČR (projekt 33/22/PPZ In Time 2 – zodpovědně, erudovaně, plánovaně a připraveně k rodičovství).

Edukační karta: (Ne)plodnost v kontextu duchovních potřeb člověka

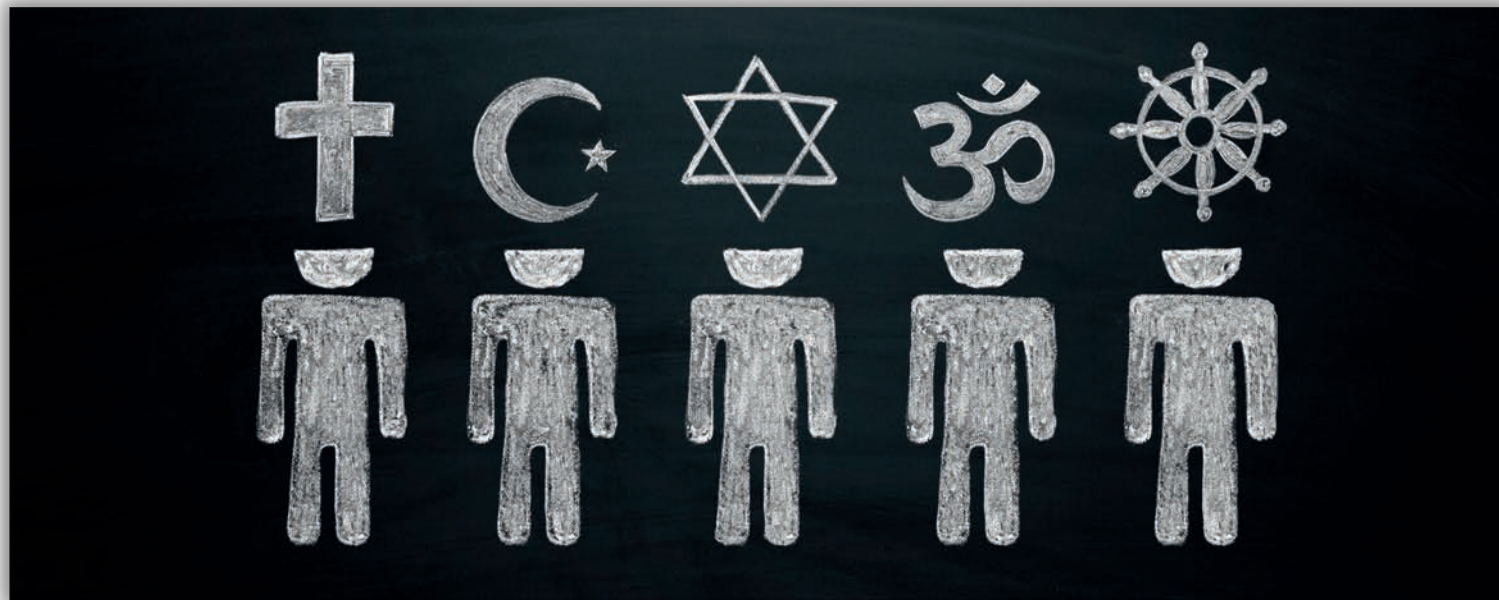
- Protipólem duchovního blaha je duchovní tíseň.
- Mezi spirituálními potřebami a hledáním smyslu života a smrti je poměrně úzký vztah. Můžeme se setkat i s takovým postojem, že bez dítěte nemá život pro člověka (ženu) žádný význam. Takový člověk se cítí „emočně prázdný“, zdá se mu, že takto jeho život není a ani nemůže být naplněn. S těmito stavy se můžeme setkat zejména u žen, kterým se opakovaně nedaří otěhotnět, ztrácejí naději, že by se to vůbec kdy mohlo podařit, u žen, které potratily, tím spíše pak u žen, které prošly výše popsanou perinatální ztrátou.
- Jak již bylo uvedeno, je rozdíl mezi spiritualitou a religiozitou, stejně tak ale platí, že pro některé jedince je podstatnou částí jeho spirituality právě zbožnost, tedy religiozita.
- Víra v Boha / boha či bohy však není předpokladem náboženského přesvědčení.
- Např. buddhismus pojem boha vůbec nezná. Uctívá „čtyři ryzí pravdy“, určující „cestu k překonání strasti“, a přece je nepochybně náboženstvím.
- Charakteristickým znakem příslušnosti k nějakému náboženství tedy není víra v boha, ale zbožnost – posvátnost jako taková. To, co je pro daného člověka posvátné (sakrální), pro něj logicky má obrovský význam. A jakékoli znesvěcení ve smyslu snižování významu, degradace, např. posměšků apod. vnímá velmi negativisticky.
- Tematika zbožnosti, víry a náboženství představuje jedno z klíčových témat antropologie, v rovině teoretické i výzkumné. Historie i současnost antropologických výzkumů nás přesvědčuje o tom, že tato tematika v nich vždycky měla své místo. V minulosti se výzkumy, zaměřené na náboženství prováděly v neevropských společnostech. V dnešní době můžeme hovořit o reálné ztrátě významu náboženství v každodenním životě obyvatel západních společností na straně jedné, ale také o určitém návratu ke spiritualitě v těchto společnostech na straně druhé. Podle tohoto konceptu jsou všechny alternativy, které v duchovním slova smyslu neplodné osobě (páru), či ženě (páru), jenž přišel o dítě, přinášejí uspokojení dobré, bez ohledu na vědecké hledisko. Takových alternativ je, samozřejmě, bezpočet, např. fototerapie (léčba bylinami), různé formy jógy (např. hormonální jóga), některé postupy tradiční čínské medicíny (např. akupunktura), ale také různé amulety, zaklínadla, stejně tak modlitby, dary svatým, nejrůznější náboženské obřady apod. V posledních letech i u nás nabyla na významu esoterika, kterou mnohé neplodné páry praktikují.

Zdroj: <https://parenting.firstcry.com/articles/best-ayurvedic-treatment-to-cure-infertility/>

Edukační karta: (Ne)plodnost v kontextu duchovních potřeb člověka

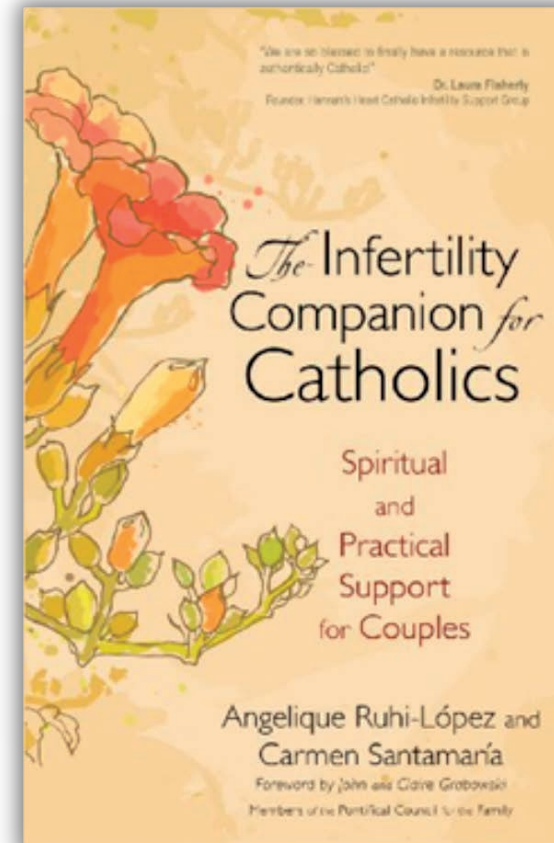
- Pokud celou tuto velmi širokou oblast „zúžíme“ na náboženství, i tak se bude jednat o nesmírně komplexní, širokou a složitou oblast vědeckého bádání, ale také reálné praxe v životě věřícího, v tomto případě neplodného člověka, případně člověka, který prožil ztrátu dítěte.
- Existují různá světonázorová náboženská východiska, např. víra, že náboženství je jen jedno a všechna ostatní náboženství představují bludy. Pokud však na různá náboženství budeme nahlížet kulturně antropologicky, budeme je vidět jako sobě rovná. Je zde také odvěká snaha o hledání univerzálního náboženství lidstva.
- Náboženství teistická jsou taková, která jsou vázána na bohy (polyteistická) nebo Boha (monoteistická). Náboženství neteistická pojem boha neznají, např. buddhismus a taoismus. V každém případě je náboženství nedílnou součástí kultury. Je to také kulturní univerzálie, což znamená, že náboženství provází lidstvo od nepaměti a najdeme jej prakticky ve všech kulturách a společnostech.
- Náboženství vzniklo ze základní lidské potřeby pátrat po vyšším smyslu bytí. Vychází z představy tajemné nejvyšší moci, která existuje mimo prostor a čas (náboženství ve smyslu nadpřirozenosti). Náboženství můžeme chápat také jako věrouku, opírající se o rituály, mýty, prostředníky víry, morální nauku a posvátné texty a obvykle také o sakrální umění.
- Náboženství má velký vliv na uspořádání, funkce a hodnoty v rodině. S náboženstvím je spojen celý chod společnosti, způsob života jednotlivce, jeho myšlení i chování, a samozřejmě také jeho prožívání a emoce.

Edukační karta: (Ne)plodnost v kontextu duchovních potřeb člověka

- Abychom si uvědomili, jak silná je vazba náboženství a sexuality, v tomto případě reprodukční sexuality, uvedeme příklad, na němž to bude zcela jasné.
- Neplodné páry, které se opakovaně léčí na klinikách IVF jsou někdy postaveny před rozhodnutí, zda podstoupit léčbu s darovanými vajíčky (s vlastními spermii partnera), darovanými spermii (s vlastními vajíčky dané ženy) či přímo darovanými embryi (tzn. embryi, která vznikla výlučně z darovaných gamet). Pokud se jedná o věřící pár, je zde velké dilema, zda je vůbec z pohledu daného náboženství toto akceptovatelné, a pokud ano, tak co a za jakých podmínek. Např. římskokatolická církev (se kterou se v ČR setkáme nejčastěji) je a priori proti zplození potomka z darovaných buněk, i když se jedná o manželský pár, který v podstatě již jinou možnost, jak přijít k potomkovi (ze zdravotních důvodů), nemá. To se může lidem bez vyznání jevit jako nepochopitelné a také jako zcela protichůdné vůči důrazu, který církev klade na plnohodnotnou rodinu.
- Z toho vyplývá, že vše, čím jedinec v životě prochází, pro něj může mít duchovní rozměr. Neplodnost může být chápána jako životní tragédie, jako je tomu v tradičním judaismu, křesťanství a islámu, kde je na jednom z prvních míst, co se týče ceněných životních hodnot, právě plnohodnotná rodina, tedy muž a žena, kteří jsou manželé, a mají společné děti. Ale stejně tak může být neplodnost věřícími lidmi (ve stejných náboženstvích) vnímána jako zkouška, kterou je třeba projít, a v níž je potřeba v duchovním slova smyslu obstát.
- Na útrapy neplodnosti tedy můžeme pohlížet nejen jako na reálný fyzicko-psychický stav, ale také jako na příležitost k duchovnímu růstu. Výstižně to vyjádřila jedna hluboce věřící žena katolického vyznání: „..... V těchto dvou ženách, sv. Anně a Matce Luisitě, jsem našla věrné přítelkyně na mé životní pouti neplodnosti. Nejsou to pouze svaté ženy, ale ženy, které kráčely stejnou cestou jako já. Znají hlubokou osamělost, bolest a frustraci z neplodnosti. Stejně plakaly a stejně se modlily jako já. Prožívaly stejně zdrcující cykly naděje a zklamání a snášely stejně hloupé a zraňující poznámky od lidí, i když možná neúmyslné. V jejich společnosti se necítím osaměle. Naopak, cítím se známou, chápanou, podporovanou a milovanou. Jsou mými pomocnicemi a společníci; svou přímlovou mi zajišťují veškerou milost a sílu, kterou potřebuji, abych dokázala následovat jejich příkladu a akceptovat Boží vůli, ať už je jakákoliv ...“ Emily Stimpson Chapman (2018, on-line) .

Zdroj: <https://www.amazon.com/Infertility-Companion-Catholics-Spiritual-Practical-ebook/dp/B01N1MXYXJ>

Pedagogická
fakulta

MINISTERSTVO ZDRAVOTNICTVÍ
ČESKÉ REPUBLIKY

FAKULTNÍ NEMOCNICE
OLOMOUC

Tato edukační karta vznikla za finanční podpory Ministerstva zdravotnictví ČR (projekt 33/22/PPZ In Time 2 – zodpovědně, erudovaně, plánovaně a připraveně k rodičovství).

Edukační karta: (Ne)plodnost v kontextu duchovních potřeb člověka

- Vše, co bylo výše popsáno, významným způsobem spoluutváří naši „well-being“, tedy osobní pohodu, pocit životního blaha či uspokojení, ve výsledku prožívání kvalitního a harmonického života, ať již v náboženském či nenáboženském slova smyslu, v každém případě ale ve smyslu spirituálním.

Zdroj: <https://hero-health.org/blog/new-well-being-assessment-provides-a-tool-to-measure-broader-health-and-well-being-impact/>

- Psychologové se domnívají, že snažit se vyhýbat problémům a situacím, které nás stresují, a negativním emocím, které jsou s tímto spojeny, není cesta k duševnímu well-beingu. Tvrdí, že duševní well-being nám pomáhá zvládat stresující situace, které život přináší, ať už se jedná o cokoli, v našem případě tedy např. nechtěné těhotenství nebo naopak neschopnost otěhotnět, či také neschopnost donosit živé a zdravé dítě. Je tedy potřeba osvojit si takové strategie a způsoby, které ve stresových situacích budeme schopni využít ve svůj prospěch. (Aliev, a kol., on-line, 2020) A k nim nepochybně patří i strategie a způsoby, které mají spirituální charakter.

Použité zdroje

- Aliev, A., Bechyňová, L., Blažejovská, T., Fajnerová, I., Francová, A., Janků, K., Kagstrom, A., Kasal, A., Kolenič, M., Lukasová, M., Macháčková, M., Pešout, O., Pitoňák, M., Sýkorová, E., Šeniglová, K., Tomášková, H., Winkler, P. My Mental Health guide, on-line, 2020 [cit. 22.09.2022]. Dostupné z: <<https://www.mymentalhealthguide/about>>
- BLAŽEK, B., OLMEROVÁ, J. Krása a bolest. Praha: Panorama, 1985. 413 s.
- HŘIVNOVÁ, M., CICHÁ, M., SOFKOVÁ, T., HEIDEROVÁ, H. et al. IN TIME - zodpovědně, erudovaně, plánovaně a připraveně k rodičovství. Formování a rozvoj zdravotní gramotnosti v oblasti reprodukčního zdraví u mladých dospělých (studentů vysokých škol). Praha/Olomouc: Ministerstvo zdravotnictví ČR/Univerzita Palackého, 2020. 211 s. ISBN 978-80-244-5919-6.
- Chapman, E. S. The Cross of Infertility: Finding Companionship With the Saints. National Catholic Register, 2018, on-line. [cit. 22.09.2022]. Dostupné z: <<https://www.ncregister.com/commentaries/the-cross-of-infertility-finding-companionship-with-the-saints>>
- Kánský, A. Člověk a náboženství. Praha: Albatros, 1991. 31 s. ISBN 80-00-00272-8.
- KOZIEROVÁ, B., ERBOVÁ, G., OLIVIERIOVÁ, R. Ošetrovatel'stvo 1. Martin: Osveta, 1995 (orig. 1991). ISBN 80-217-0528-0.
- KŘIVOHLAVÝ, J. Psychologie bolesti. Praha: Grada Publishing, 2002. 198 s. ISBN 80-247-0179-0.

Pedagogická
fakulta

MINISTERSTVO ZDRAVOTNICTVÍ
ČESKÉ REPUBLIKY

FAKULTNÍ NEMOCNICE
OLOMOUC

Tato edukační karta vznikla za finanční podpory Ministerstva zdravotnictví ČR (projekt 33/22/PPZ In Time 2 - zodpovědně, erudovaně, plánovaně a připraveně k rodičovství).